

**М. С. Кельман**

Навчально-науковий інститут права та психології  
Національного університету “Львівська політехніка”,  
професор кафедри теорії та філософії права,  
д-р юрид. наук, професор

## **НАУКА І МЕТОДОЛОГІЯ ЯК ВИЗНАЧНИЙ САМОСТІЙНИЙ НАПРЯМ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ**

© Кельман М. С., 2015

**Висвітлено методологічну ситуацію у сучасному правознавстві, основною особливістю якої є перехід від моністичної методології до філософсько-методологічного плюралізму.**

**Ключові слова:** право, методологія, правознавство, правова наука, філософія, державність.

**М. С. Кельман**

## **НАУКА И МЕТОДОЛОГИЯ КАК ВЫДАЮЩИЙСЯ, САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**Освещена методологическая ситуация в современном правоведении, основной особенностью которой является переход от монистической методологии к философско-методологическому плюрализму.**

**Ключевые слова:** право, методология, правоведение, правовая наука, философия, государственность.

**M. S. Kelman**

## **SCIENCE AND METHODOLOGY AS LANDMARK, SELF DIRECTION OF LEGAL SCIENCES**

**Methodological situation in the modern jurisprudence, the main peculiarity of which there is transition from monistic methodology to philosophical and methodological pluralism, is described in the article.**

**Key words:** law, methodology, law, legal science, philosophy, statehood.

**Стан дослідження.** Методологія постає однією з найменш розроблених галузей нашої науки і насамперед загальної теорії права. Все це вимагає аналізу методологічних проблем сучасного правознавства у контексті тих змін, які сьогодні ідуть, а саме: загальносвітового, національного і “внутрішньо наукового” рівня.

Методологія юридичної науки розглядається як складне за своєю структурою, внутрішньо диференційоване багаторівневе утворення; розкриваються сучасні методологічні уявлення щодо правової проблематики. Особливу увагу приділено дискусії перспектив у сучасному правознавстві гносеологічного і методологічного плюралізму. Звернено увагу у сучасних дослідженнях на два підходи методологічної проблематики (генетичний, системний).

Для сучасної ситуації характерна не відсутність альтернативних марксистові філософсько-методологічних концепцій, а ступінь дослідницької активності у цій сфері юридичної науки. Проте розгляд методологічних питань сьогодні помітно поширюється. На монографічному рівні представлені, перш за все, праці Д. Керімова, А. Шабаліна, А. Васильєва, В. Сирих та ін., але їх зміст і форма зводяться до коментування розробок марксистської філософії. Серед вітчизняних правознавців цією проблематикою займаються М. Козюбра, П. Рабінович, О. Тихоміров та інші, методологічна увага у цих дослідженнях вже помітно переходить у сферу ціннісно-світоглядних аспектів правознавства.

**Виклад змісту статті.** Прийнято вважати, що методологічні дослідження, незмінно актуальні вже завдяки самій сутності науки, набувають особливої гостроти і значущості в періоди докорінних перетворень суспільства. Ця теза інтерпретувалася і в юридичній науці [1, с. 24]. Однак важливо звернути увагу на ту обставину, що в ці періоди будь-яку методологічну проблематику можна досліджувати тільки за умови розгорнутого звернення науки до своїх філософських засад, досягнень методології сучасного наукового пізнання, осмислення власного місця в системі наук і ролі у соціокультурній ситуації, що складається. Отже, сьогодні дослідження методологічних проблем юридичної науки потребують найширшого філософського наукознавчого контексту, звернення до методологічних уявлень інших наук і загальних проблем сучасної методології наукового пізнання. Передусім сказане стосується загальних уявлень про науку і методологію [2, с. 91].

У сучасній літературі відзначається досить обережне ставлення до можливості дати вичерпне визначення науки [3, с. 156]. І залежно від дослідницьких контекстів [4, с. 78] науку можна розуміти як соціальний інститут, форму духовного виробництва, спосіб пізнання, систему знань, діяльність з виробництва і організації знань тощо. Ще менше визначеності у стосунках методології [5, с. 81]. Спільним для переважної більшості визначень науки і методології є, мабуть, лише вказівка на те, що сутність науки зводиться до виробництва і організації знань про природу та суспільство, а методології – до вироблення принципів побудови, форм і методів науково-пізнавальної діяльності. Таке узагальнене розуміння науки і методології є досить поширеним, проте для визначення цілей методологічного дослідження воно потребує значних уточнень, оскільки може отримувати інтерпретації за змістом, що істотно різняться і принципово впливають, зокрема, на розуміння особливостей наукового пізнання і відношення до нього методології.

Це проявляється, наприклад, у поглядах на виникнення науки. Існують такі погляди цього питання:

- наука існувала завжди, оскільки є “органічно властивою” практичній і пізнавальній діяльності людини;
- наука виникла у Давній Греції в V ст. н. е., коли вперше відбулося поєднання знання з його обґрунтуванням;
- становлення науки почалося у Західній Європі в XII – XIV ст. і було пов’язане з актуалізацією математики й дослідного знання;
- наука починається з XVI – XVII ст. працями Кеплера, Гюйгенса й особливо Галілея та Ньютона, що створили “першу теоретичну модель фізики на мові математики”;
- наука виникає в першій третині XIX ст. з об’єднанням дослідницької діяльності і вищої освіти [6, с. 160].

Різні філософсько-методологічні традиції містять бачення і щодо змісту наукової діяльності та критеріїв наукового знання, які між собою суттєво різняться. Насамперед, уявлення про науку, наукове пізнання та його методи змінювалися, як відомо, у ході історичного розвитку. Це співвідносять, зазвичай, зі змінами в основах виділення об’єктів наукового дослідження, гносеологічних установках, способах обґрунтування наукового знання, ціннісного ставлення до його статусу тощо, – словом, усього того, що охоплюється науковою свідомістю як сфера науки,

вкладається у певну логіку наукового пізнання і що в сучасній наукознавчій літературі об'єднують поняттям наукової раціональності [7, с. 303].

Із перелічених найпоширенішим і найбільш обґрунтованим вважається погляд, відповідно до якого сучасна наука починається з розвитком у XVI – XVII ст. натуралістичної філософії і становленням природничонаукової традиції. З цих позицій в історії європейської наукової думки прийнято розрізняти класичну і некласичну науку (класичний і некласичний (посткласичний) тип (етап) наукової раціональності), становлення і зміна яких пов'язуються насамперед з фундаментальними змінами філософсько-методологічних засад наукових досліджень і розглядаються як наукові революції, головню у природознавстві [8, с. 19]. Часом їхнього історичного становлення вважають XVII ст. (класичний етап) і кінець XIX – початок XX ст. (некласичний (посткласичний) етап). Останнім часом поруч з класичним і некласичним типами в літературі виділяють ще один тип наукової раціональності (і відповідно етап в розвитку науки), який сформувався в останній третині XX ст. – “постнекласичний” [9, с. 46].

Перехід науки від одного етапу до іншого є зміною типів наукової раціональності і полягає головним чином у зміні характеру наукової рефлексії (“самосвідомості науки”) як цільового контролю “за ходом, формами і засадами процесу пізнання” [10, с. 35]. Інакше кажучи, історичні зміни уявлень про науку, наукове пізнання – це насамперед зміни в уявленнях про філософсько-методологічні засади наукового пізнання. Отже, виправданим буде вважати, що своєрідність науки, наукового пізнання на кожному етапі історичного розвитку пов'язана, головню, з її особливостями філософсько-методологічного плану і саме в цьому виражена найчіткіше [11, с. 38].

Суть цих змін можна уявити як зміну гносеологічних ідеалів і методологічних установ наукового дослідження. Зокрема, для класичної науки, яка ототожнюється зазвичай з ньютонівським природознавством, це виражається в її об'єктній орієнтації, прагненні максимально вилучити з процесу наукового пізнання усе, що стосується суб'єкта, засобів і процедур його пізнавальної діяльності. Відповідно, гносеологічний ідеал науки цього етапу – об'єктивне, абсолютно істинне знання про природу, що найповніше втілюється у ньютонівській механіці.

Некласичний тип наукової раціональності вже передбачає співвіднесення наукового знання з пізнавальними діями суб'єкта, врахування впливу форм та засобів пізнавальної діяльності на зміст отриманого знання. Це означає, насамперед, що у структуру наукового опису і пояснення включаються не тільки знання про об'єкт дослідження, але й форми, засоби та процедури пізнавальної діяльності суб'єкта. Через це некласична наука відмовляється від раніше наявного прямолінійного співвіднесення досліджуваного об'єкта і наукового знання про нього, визнає можливість істинності різних теоретичних описів одного й того ж об'єкта, що у методологічній рефлексії отримує оформлення через відмінності об'єкта і предмета науки. Звернення некласичної науки до питань пізнання як до суб'єктно-об'єктних відношень, усвідомлення необхідності дослідження самого процесу пізнання як умови отримання наукового знання дає змогу говорити, що на цьому етапі остаточно сформувалося уявлення про методологію як про окрему сферу науки [12, с. 368].

Нарешті, постнекласичний тип наукової раціональності передбачає включення у структуру наукового пізнання завдань, цілей і цінностей не тільки “внутрішньонаукових”, але й соціальних. Особливо, як прийнято вважати, це стосується прикладних досліджень, нерідко прямо залежних від політичних стратегій, “соціальних замовлень”, форм організації науки, фінансування, підготовки кадрів тощо. Проте у нинішній ситуації цілком виправданим буде поширити ці уявлення і на сферу фундаментальних наук [13, с. 291; с. 37].

Стосовно виділених типів наукової раціональності корисно пам'ятати, що безумовне їх розрізнення здійснюється насамперед у плані теоретичного дослідження. Історично ж між цими типами наукової раціональності “як етапами розвитку науки існують “перекриття”, причому поява кожного нового типу раціональності не відкидала попереднього, а лише “обмежувала” сферу його впливу, визначаючи його придатність тільки до певних типів проблем і задач” [14, с. 303].

Отже, ведучи активні методологічні розробки, сучасна наука поруч з об'єктами навколишнього світу включає у сферу своїх дослідницьких інтересів широке коло власних засобів, процедур, форм і умов пізнання. Наукові дослідження охоплюють сьогодні і засади виділення об'єкта науки, і організацію її предмета, правила співвіднесення об'єкта і предмета науки, і схеми пояснення та процедури дослідження, і суб'єктів наукового пізнання в системі їхніх засобів та ціннісно-цільових структур, що пов'язуються з цінностями й цілями суспільства, і питання реалізації наукового знання [15, с. 369]. Переважають звичайно інші, аніж двісті чи триста років тому уявлення про критерії наукового пізнання і засади та правила наукової діяльності, наукового знання тощо [16, с. 12]. Однак і сучасні погляди на науку, і способи оцінки наукового знання є ще далекими від одностайності.

Найпоширенішим і найбільш розробленим є розуміння науки як виду пізнавальної діяльності, процесу вироблення нового знання [17, с. 27]. У цьому процесі прийнято виділяти досить умовно два аспекти, що називаються емпіричним і теоретичним “рівнями”, описовою і теоретичною наукою [18, с. 32]. Зазвичай, перший ототожнюється з установленням фактів, другий – із побудовою наукових гіпотез і теорій [19, с. 41]. Як основні риси, які відрізняють наукове дослідження від “позанаукових” форм пізнання, зазвичай називають його об'єктивність і предметність, відтворюваність, доказовість, здатність до перевірки тощо [20, с. 137].

Більшість сучасних дослідників дотримується думки, що історично таке розуміння наукового пізнання зароджується в європейській інтелектуальній традиції досить пізно і головню співвідноситься зі становленням у новий час так званої природничонаукової парадигми, що пов'язується насамперед з філософськими розробками Бекона і Декарта та працями Галілея і Ньютона [21, с. 59]. З філософсько-методологічних позицій саме цей етап в історії науки характеризується як її класичний період (класична наукова раціональність), найбільш принциповою особливістю якого вважається об'єктна гносеологічна установка, прагнення максимально вилучити з процесу наукового пізнання усе, що стосується суб'єкта, засобів та процедур його пізнавальної діяльності, і абсолютна математизація наукового мислення [22, с. 62]. На думку низки дослідників, це стало однією з основних причин того, що з цього періоду в європейській культурі починає домінувати принципово новий порівняно з античністю тип раціональності, інший спосіб пізнання.

Звичайно, математика стала відігравати велику роль у процесі пізнання значно раніше, ще з часів піфагорійської школи [23, с. 112]. Проте навіть у Аристотеля, який зробив науку самодостатньою сферою, не “вбудованою” в інші сфери та види діяльності, пізнання було головню метафізичним осяганням світу, яке здійснювалося насамперед шляхом побудови відповідних онтологій [24, с. 24]. За Аристотелем, наукове мислення – це судження, які, з одного боку, підпорядковуються певним правилам, а з другого – відповідають певній онтології [25, с. 29]. Отже, можливості математики не розглядалися як універсальні, а сфера її застосування мала певні обмеження. Зокрема, в “Метафізиці” Аристотель вказує на те, що “математичної точності потрібно вимагати не для всіх предметів, а лише для нематеріальних. От чому цей спосіб не пасує для того, хто розмірковує про природу, адже вся природа, можна сказати, є матеріальною. А тому слід насамперед роздивитись, що таке природа” [26, с. 98].

В інтелектуальній традиції нового часу математика вже починає розглядатись як універсальний засіб наукового пізнання світу [27, с. 62]. Вирішальною світоглядною передумовою цього погляду дослідників цієї проблеми є усунення принципової для аристотелівської науки межі між природними об'єктами природи і штучною людською діяльністю, її продуктами. Зокрема, як відзначає В. П. Філатов, для античного світогляду “технічний пристрій – штучний предмет – онтологічно, тобто за рівнем свого буття, виступав якісно іншим порівняно з природними речами. Згідно з Аристотелем, природні речі мають первинну форму, тоді як речі штучні, створені людиною, мають лише вторинну форму” [28, с. 57–58]. Для наукової свідомості того часу всі об'єкти належали до спільної реальності, що підпорядковується єдиним законам пізнання, панівна

натурфілософська установка розглядається як єдино наукова [29, с. 42–47]. У поєднанні з успіхами природознавства це створює сприятливі умови для формування пізнавальної традиції, у якій математика стає не просто універсальною мовою і методом, але й критерієм науки [30, с. 9]. Провідною ідеєю цієї традиції стає “ідея єдиної науки, що охоплює всі сфери сутнього, “універсальної математики”, про яку мріяли Декарт, Лейбніц, інші мислителі XVII ст.” [31, с. 69].

Математизація наукової свідомості, поєднана з емпіричними дослідженнями, експериментом приводить і до уявлень про необхідність точності в науці, а суворой “технологічної” організації наукової діяльності [32, с. 564]. Сенс такої наукової точності дуже добре виразив Мартін Хайдеггер, який писав: “Проте, математичне дослідження природи не тому є точне, що його розрахунки акуратні, а розрахунки у нього **повинні** бути акуратні тому, що його прив’язка до своєї предметної діяльності має риси точності” [33, с. 44]. Взірцем уявлення про цю точність і “технологічність” може слугувати така характеристика ньютонівської науки, яку дав Ампер. “Починати зі спостереження фактів і змінювати, за можливості, супутні їм умови, супроводжуючи цю первинну роботу точними вимірюваннями, щоб вивести загальні закони, засновані цілковито на досвіді, і, своєю чергою, вивести з цих законів незалежно від будь-яких припущень про природу сил, що викликають ці явища, математичне вираження цих сил, тобто вивести формулу, котра їх представляє, – от шлях, яким йшов Ньютон” [34, с. 21].

Виражена в цьому висловлюванні установка на виведення математичного вираження сил незалежно від будь-яких припущень щодо їхньої природи добре ілюструє ще одну особливість сформованої на той час наукової раціональності – відсутність характерних для античного пізнання метафізичних суджень, зумовленості ознак і властивостей об’єктів вихідними мисленими побудовами. Образно кажучи, сформована у новий час наука, на відміну від античного пізнання “розмірковування”, стає пізнанням “дослідження”. Побудована на натуралістичному світогляді інструментальної самодостатності пізнавальної діяльності, математичної нормативності методу, вона набуває тих рис, які ми нерідко сприймаємо як характеристики будь-якого раціонального пізнання – об’єктивність, відтворюваність, доказовість, точність тощо. Проте ці вимоги сформувалися саме у новоєвропейському “дослідницькому пізнанні”, яке сьогодні і називається наукою: наукою як формою духовного виробництва, діяльністю з виробництва знань. “Проект і строгість, – відзначає Мартін Хайдеггер, – методика і виробництво, взаємно потребуючи одне одного, становлять сутність новоєвропейської науки, роблять її дослідженням” [35, с. 47]. За цього відповідність науково-дослідницької діяльності певним правилам методу розглядається і як принципова умова її існування, і як гарантія отримання об’єктивного, обґрунтованого, перевіреного, тобто наукового знання. “Формування наукового знання, – стверджує В. С. Швирьов, – передбачає певні норми і правила, дотримання яких зумовлює особливості науки як певного виду духовного виробництва, як деякого типу суспільної свідомості. Якщо наука втрачає цю свою функцію, якщо вона припиняє здійснювати такого роду діяльність, то вона перестає бути наукою, вироджується у щось інше, тільки зовні зберігаючи статус і форму науки” [36, с. 23]. У теоретичному плані це справедливо і з урахуванням уявлень про класичний, некласичний і посткласичний етапи розвитку науки, оскільки зв’язок наукового пізнання з ціннісно-цільовими структурами суспільства не скасовує “внутрішньонаукового” відношення до методу і його правил.

Отже, сучасна наука у викладеному підході може розглядатися як така діяльність з виробництва і організації об’єктивного, достовірного, перевіреного, обґрунтованого і т. д. знання [37, с. 189], що історично виникає у конкретній соціокультурній ситуації, розробляє власні методи і засоби. У цьому розумінні наука визнає не усяку раціонально організовану пізнавальну діяльність, а тільки ту, яка здійснюється за певними правилами, засобами і методами, що дають змогу характеризувати вироблені знання як об’єктивні, достовірні, такі, що підлягають перевірці, обґрунтуванню тощо.

Із викладених позицій випливає, що будь-яка конкретна наука є такою настільки, наскільки задовольняє загальні вимоги до наукового пізнання. Цим положенням керується у своєму

самовизначенні і юриспруденція. Зокрема, виходячи з того, що “наука – складне і багатогранне явище, особлива форма суспільної діяльності людей з виробництва знання з метою передбачення подій і перетворення дійсності”, А. Черданцев пише: “Зазначене, звичайно, стосується і юридичної науки, яка являє собою суспільну діяльність людей з виробництва наукових знань про державу і право, на основі яких здійснюється передбачення розвитку держави і права та доцільна діяльність у державно-правовій сфері” [38, с. 4].

У цьому ж дусі висловлюється В. Сирих, відзначаючи, що “правознавство, будучи однією з найважливіших сфер суспільствознавства, виступає таким тією мірою, у якій воно задовільняє загальні вимоги, що висуваються до будь-якого наукового знання, незалежно від його предметної належності до філософських, математичних, природничих чи соціальних наук” [39, с. 21–22].

За такого ставлення до правознавства логічно вважати, що вивчення права має здійснюватися відповідно до всіх вимог, що висуваються до наукового дослідження, і приводити до результатів, що оцінюються у межах методології науки, норм наукового знання. Проте нинішній стан досліджень у цій сфері дає змогу говорити швидше про наявність відповідних проблем, аніж про можливість виявити готові розв’язання.

**Висновки.** Особливості сучасного етапу розвитку правознавства можуть бути адекватно сприйняті в межах системи процесів соціальних і культурних змін глобального і національного масштабів, що вимагає принципового розширення сфери методологічної рефлексії у юридичних дослідженнях.

Це знаходить свій вираз, перш за все, у концептуальній перебудові нашого правознавства. Одним із фундаментальних процесів розвитку вітчизняної юридичної науки є перехід від моністичної методології до філософсько-методологічного плюралізму.

Отримані висновки дають змогу стверджувати, що методологія може і повинна розглядатися сьогодні як визначний, самостійний напрям юридичної науки.

Наведені судження визначають логіку подальшого дослідження обраної проблематики. Зокрема необхідність детальнішого, ніж зазвичай прийнято в нашій юридичній літературі, звернення до сучасних поглядів на розвиток науки і до основних характеристик наукового пізнання, а також до особливостей становлення юридичної науки в межах європейської традиції права.

1. Ушаков А. А. *Общее понятие методологии* / А. А. Ушаков // *Методология советского правоведения. Свердловск* : Юрид. лит. 1978. – 289 с. 2. Дротянко Л. Г. *Социокультурная детерминация фундаментальных и прикладных наук. Вопросы философии*. – 2000. – № 1. – С. 91–95. 3. Степин В. С. *Философия науки и техники* / В. С. Степин, В. Г. Горохов, М. А. Розов. – М.: *Прогресс*, 1996. – 341 с. 3. Канке В. А. *Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия* / В. А. Канке. – М. : *Прогресс*, 2000. – 343 с. 4. Яковлев В. А. *Бинарность ценностных ориентаций науки* / В. А. Яковлев // *Вопросы философии*. – 2001. – № 12. – С. 78–84. 5. Пископфель А. А. *Методология и философия в современной интеллектуальной культуре* / А. А. Пископфель, В. М. Розин // *Вопросы философии*. – 1991. – № 2. – С. 81–85. 6. Канке В. А. *Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия* / В. А. Канке. – М. : *Прогресс*, 2000. – 343 с. 7. Степин В. С. *Философия науки и техники* / В. С. Степин, В. Г. Горохов, М. А. Розов. – М. : *Прогресс*, 1996. – 211 с. 8. Щедровицкий Г. П. *Методологический смысл оппозиции натуралистического и системодетального подходов* / Г. П. Щедровицкий // *Вопросы философии*. – 1991. – № 2. – С. 3–9. 9. Степин В. С. “*Теоретическое знание*” / В. С. Степин // *Вопросы философии*. – 2001. – С. 46–52. 10. Юдин Э. Г. *Методология науки. Системность. Деятельность* / Э. Г. Юдин. – М. : *Прогресс*. – 248 с. 11. Пископфель А. А. *Вказ. твір*. – С. 38. 12. Выготский Л. С. *Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследования* / Л. С. Выготский // *Собрание сочинений*. – Т. 1. – М. : *Наука*, 1982. – 421 с. 13. Степин В. С. *Вказ. твір*. С. 291; Юдин Э. Г. *Методология науки. Системность. Деятельность*. – М. : *Прогресс*. – 248 с.

14. Степин В. С. Вказ. твір. – С. 303. 15. Виготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Виготский // Собрание сочинений в шести томах. – Т. 1. – М. : Юрид. лит, 1982. – 408 с. 16. Розин В. М. Методология и философия в современной интеллектуальной культуре / В. М. Розин. – М. : Прогресс. – 1998. – 175 с. 17. Швирев В. С. Научное познание как деятельность / В. С. Швирев. – М. : Высшая школа, 1984. – 368 с. 18. Швирев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании / В. С. Швирев. – М. : Высшая школа, 1978. – 193 с.; Герасимов Э. Г. Научное исследование / Э. Г. Герасимов. – М. : Новый юрист, 1972. – 115 с.; Дзюн Тосака. Теория науки. М. : Мысль. – 1983. – 286 с. 19. Фон Вригт Г. Х. Логико-философские исследования / Г. Х. Фон Вригт. – М. : Аспект Пресс, 1986. – 551 с. 20. Швирев В. С. Теоретические и эмпирические в научном познании / В. С. Швирев. – М. : Высшая школа, 1978. – 235 с. 21. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание / В. А. Лекторский. – М.: Наука, 1980. – 175 с. 22. Филатов В. П. Научное познание и мир человека / В. П. Филатов. – М.: Дело, 1989. – 263 с. 23. Швирев В. С. Научное познание как деятельность / В. С. Швирев. – М. : Высшая школа, 1984. – 368 с. 24. Розин В. М. Генезис права / В. М. Розин. – М. : Интересстиль, 2001. – 380 с. 25. Розин В. М. Генезис права / В. М. Розин. – М. : Интересстиль, 2001. – 380 с. 26. Аристотель. Метафизика. Соч. в 4 томах. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1976. – 323 с. 27. Филатов В. П. Вказ. твір. – С. 62. 28. Филатов В. П. Вказ. твір. – С. 57–58. 29. Фон Вригт Г. Х. Вказ. твір. – С. 42–47. 30. Грязнов Б. С. Теория и ее объект / Б. С. Грязнов, Б. С. Динин, Е. П. Никитин. – М. : Мысль, 1973. – 188 с. 31. Филатов В. П. Вказ. твір. – С. 69. 32. Гуссерль Эдмунд. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 625 с. 33. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. – М.: Мысль, 1910. – 193 с. 34. Пископелль А. А. Вказ. твір. – С. 21. 35. Хайдеггер М. Время и бытие. – М. : Мысль, 1910. – 193 с. 36. Швирев В. С. Научное познание как деятельность. – М.: Высшая школа, 1978. – 368 с. 37. Филатов В. П. Вказ. твір. – С. 189. 38. Черданцев А. Ф. Понятие и функции юридической науки / А. Ф. Черданцев // Методология советского правоведения. – Свердловськ.: Изд-во Сверд. ун-та, 1978. – 243 с. 39. Сырых В. М. Метод правовой науки / В. М. Сырых. – М. : Былина, 1980. – 512 с.